

**Церковний спів в системі духовної освіти Київської єпархії
XIX – початку XX століття**

У статті обґрунтовується особливість такої навчальної дисципліни в школах Київської єпархії як церковний спів, який мав особливу важливість для церковного життя. Православне населення надзвичайно цінувало і любило церковний спів як складову частину богослужбової практики, а тому Православна церква під пильним контролем тримала і викладання цього навчального предмету в усіх типах шкіл, і підготовку учительських кадрів, і періодичне підвищення їх кваліфікації через систему навчання на спеціальних курсах.

Ключові слова: Київська єпархія, Православна церква, духовенство, духовна освіта, церковний спів, церковнопарафіяльні школи.

Суспільні трансформації та супутні їм кризові явища негативно впливають на суспільну мораль, нівелюючи її предковічні норми. Сучасний стан нашого суспільства викликає занепокоєння з приводу рівня духовності, особливо молоді. Тому закономірним є вивчення історичного досвіду формування суспільної моралі, навіть якщо її оціночні критерії далекі від сучасних. У XIX – на початку XX ст. найбільший вплив на формування моральності і духовності православного населення мала церква. Під її опікою перебувала система духовної і, частково, світської освіти, метою якої було формування релігійного світогляду. Досягнення цієї мети здійснювалося різними шляхами, серед яких було формування естетичних смаків, побожності та громадянського смирення засобом церковного співу. Адже спів, як і музика,

вважається однією з найвищих насолод, які зрозумілі та доступні кожній людині. Пісня є виявом душевного стану: через пісню людина висловлює свою печаль чи радість. А тим більше коли це спів церковний. Він здатен відволікати людину від буденного клопоту та тривоги, відносити її або у світ минулого, або у світ поезії чи світ небесний. Тому дослідження місця церковного співу в культурно-освітній діяльності Православної церкви викликає закономірний інтерес.

В історичній літературі це питання вже попадало у поле дослідницької уваги, але великої історіографії воно не має. Як навчальний предмет програми церковнопарафіяльних шкіл розглядав церковний спів В.С. Перерва [1, с.238-243]. На основі єпархіальних звітів про стан церковнопарафіяльних шкіл в українських губерніях він ілюструє досягнення парафіяльного духовенства в організації церковних та шкільних хорів, вказує на деякі труднощі у вивченні церковного співу. Та в завдання дослідника не входило акцентування уваги на Київській єпархії.

Тому, використовуючи офіційні документи церковної звітності та публікації церковної періодики XIX – початку XX ст., нами поставлена мета узагальнити відомості про практику навчання церковного співу в системі початкової освіти Київської єпархії та показати увагу Православної церкви до його вдосконалення. Не розглядаючи церковний спів як важливий компонент богослужбової практики, зосередимо увагу на організаційній діяльності духовенства щодо його вивчення.

Свідченням уваги до церковного співу і розуміння його значення є відповідна інформація у щорічних звітах Обер-прокурора Св. Синоду про стан справ у відомстві православного сповідання. Неодноразово він підкреслював, що «правильний, злагоджений, уставний церковний спів є однією з необхідних умов успішного церковного богослужіння» [2, с.26]. Одним з головних показників поширення церковного співу була кількість церковних шкільних хорів, в першу чергу при церковнопарафіяльних школах.

Не випадково у церковнопарафіяльних школах церковному співу приділялась велика увага. Це був обов'язковий предмет навчання, але часто, за браком добре підготовлених вчителів, церковний спів не був поставлений на належний рівень. Майже в усіх єпархіях при багатьох церковнопарафіяльних школах існували хорові колективи. За даними звіту Обер-прокурора Св. Синоду за 1888-1889 н. р. таких хорів було 1300, це приблизно 1/6 усіх церковнопарафіяльних шкіл [3, с.362]. Деякі із цих хорів були настільки злагодженими, що могли співати літургію при архієрейському служінні. В деяких приходах до учнівського хору приєднувались дорослі і створювали єдиний колектив. До тих шкіл, котрі створили хори та підготували учнів до співання у церкві, селяни ставились шанобливо і навіть збільшували фінансування.

Кількість хорів при церковних школах невпинно зростала. У 1892-1893 н. р. таких хорів в єпархіях налічувалось 2874, тобто більш ніж 1/4 шкіл їх мали. Найбільше хорів – 448 – мали школи Волинської єпархії, в Подільській їх налічувалось 419, в Київській – 239, в Полтавській – 85, в Херсонській – 65 тощо. До складу хору входило, в середньому, від 10 до 50 осіб. Хористи знали нотний спів і могли співати в церкві по обіходу [4, с.525].

У 1893-1894 н. р. шкільних хорів налічувалось уже 3200. І знову, найбільше їх зафіксовано у Волинській єпархії – 522, в Херсонській їх кількість збільшилась до 114, у Харківській – до 96 і у Полтавській – до 96. А у 1894-1895 н. р. у Волинській єпархії хорів вже було 558 [5, с.377]. Хоровому співу продовжувала приділятись особлива увага, що вписувалось у загальне річище його високої оцінки. В офіційних документах відзначалось, що «служба одним из наиболее сильных и полезных воспитательных средств и особенно привлекательным для народа, церковное пение представляет весьма важный предмет в школьном курсе» [5, с.376].

Станом на 1896-1897 н. р. учнівських хорів в 55-ти єпархіях імперії налічувалось 4358. Та найбільша їх кількість була в українських єпархіях: в

Подільській – 472, Волинській – 442, Харківській – 386, Київській – 226, Херсонській – 153 і в Полтавській – 148 шкільних хорів [6, с.241].

Наголошуючи, що церковний спів є одним з найважливіших навчальних предметів в церковнопарафіяльних школах, церковна преса публікувала досить детальні методичні розробки для його вивчення. При цьому підкреслювалось, що сам характер цієї школи вимагає акцентування уваги на тому, що може найбільше впливати на релігійно-моральні почуття дітей, що може вселити в них любов до храму Божого та служб церковних, зробити їх самих активними учасниками богослужіння. Це церковний спів. А якщо школа хоче піднятися в очах народу, то має виконувати ті умови, які перед нею ставлять. Адже відомо як батьки-селяни тішаться своїми дітьми, коли вони читають чи співають в церкві. Тому, якщо дітей навчають цьому в школі, то її авторитет небачено зростає [7, с.7].

На питання як саме розпочинати початкове навчання церковному співу, відповіді і поради давались такі. Перш за все учитель повинен з'ясувати чи має хтось з учнів природну схильність до співу. Потім потрібно поцікавитись у дітей які вони чули чи знають пісні: колискові, світські, застільні і т. д. Наступним кроком має бути заучування тексту, який потім доведеться розспівувати звуками різної тональності та протяжності. Звичайно, усе це рекомендувалось робити після того, як учні навчаються читати.

Першим етапом навчання співу, як правило, було читання хором. Рекомендувалось слідкувати за тим, щоб хорове читання було протяжним та співучим, що досягалось деяким подовженням голосом кожного складу молитви. Межі такого подовження могли бути різними, залежно від складів, слів, або цілих речень, які містили закінчену думку. Таке хорове протяжне читання становить підготовку до хорового співу.

Досить детальними були рекомендації для учителя співу, який мав навчити учнів правильно триматися, знайти оптимальне положення для тіла і рота. Учитель повинен був сам продемонструвати творення звуків різного діапазону, а також уважно прислухатися чи правильно повторюють їх учні.

Окремо була викладена методика навчання співу шляхом повторення за учителем. А ще детальніше, покроково, було описане навчання нотному співу. Опубліковані на шпальтах періодичного видання «Церковно-приходская школа», поради навчання церковному співу були доступними для широкого загалу.

На сторінках церковної періодики обговорювались питання і про наспів, мотив, на якому потрібно навчати співу дітей у початкових школах. У сільських церквах Київської єпархії вживаними були три наспіви: т. зв. придворний, авторства композитора Бортнянського; обіходний, тобто спів за обіходом – усім знайомим підручником нотного співу в духовних училищах і, нарешті, третій – простий, старовинний. Перший використовується, подекуди, виключно після літургії; по обіходу співають на вранішній службі переважно ірмоси; наспів старовинний або старосвітський використовується на всіх службах [8, с.388]. У відповідності з таким різноманіттям співу в сільських церквах і саме навчання співу в церковнопарафіяльних школах буває різним. Придворному наспіву навчають переважно з голосу і майже ніколи по партитурі чи чотириголосному обіходу. Обіходний спів опановують за підручником. А старосвітському наспіву вчать теж з голосу. Та зазвичай на практиці усі три наспіви вивчаються з голосу. Учитель навчає учнів «тягнути за ним» і в цьому найбільша небезпека. Учні запам'ятовують мотив так, як може передати його пам'ять учителя.

Питання поліпшення церковного співу обговорювались в церковній періодиці і наприкінці XIX століття. Це тому, що милозвучний церковний спів переносить душі в інший, надчутливий світ, відкриває хоч на короткий час від життєвських незгод та щоденної метушні. Він є джерелом високої естетичної насолоди, запалює серця піднесеними релігійними почуттями, - не безпідставно наголошував священник Симеон Козлинський [9, с. 201]. Одним із засобів поліпшення співу в сільських церквах він вважав влаштування сільських хорів, а іншим, визначальним, – підготовку учителів та регентів.

Ефективність реалізації і першого, і другого завдання диктувала необхідність викладання церковного співу як обов'язкового навчального предмета в усіх типах церковних освітніх закладів та церковнопарафіяльних школах. Якщо в системі церковної освіти співу приділялася належна увага, то церковнопарафіяльні школи мали в цьому іноді непереборні труднощі. Це, перш за все, малозабезпеченість значної частини шкіл, через що вони не могли найняти хорошого вчителя співу. А по-друге, недостатня кількість цих самих учителів чи недостатня обізнаність законовчителя з тонкощами цього предмету. І якщо матеріальний стан церковнопарафіяльної школи можна було поліпшити (і за рахунок селян, і з допомогою добродійників), то нехватка учителів, всебічно обізнаних з методикою навчання співу, створювала більші проблеми.

Їх розв'язання вирішувалось у таких площинах: розширення програм церковного співу в духовних навчальних закладах; організація короткотермінових літніх курсів церковного співу для вчителів; влаштування при монастирях церковно-учительських і псаломницьких шкіл.

Переважну більшість учителів церковнопарафіяльних шкіл становили випускники духовних навчальних закладів. Диякони та псаломники теж, за незначним виключенням, були вихованцями цих закладів. Саме вони, учителі, диякони і псаломники, навчали церковному співу учнів церковнопарафіяльних шкіл. А тому розширення програм церковного співу в духовних навчальних закладах було цілком логічним та необхідним. Та розширення навчальних програм не супроводжувалося додатковим фінансуванням. Особливо це було відчутним в духовних училищах.

Традиційно учні духовних училищ, а їх у Київській губернії було п'ять чоловічих і два жіночих, навчались співу по нотах і ознайомлювались з місцевими голосовими наспівами. Розширення навчальних програм означало, окрім опанування нотної грамоти, всебічне вивчення старосвітських наспівів. Але за відсутності належного фінансування, навчання співу в духовних училищах продовжувало залишатись традиційним. Як наслідок, випускники

духовних училищ ні старосвітських (давніх), ні місцевих наспівів добре не знали.

Продовження навчання в духовній семінарії не означало наверстання упушеного, так як навчання співу семінаристів було добровільним. Поглиблено вивчала церковний спів тільки частина вихованців духовної семінарії, а решта обмежувалась регулярним відвідуванням уроків співу, так як цей предмет був обов'язковим [9, с. 208]. І хоч висловлювались пропозиції поліпшити навчання церковному співу і навіть відкрити музично-інструментальне відділення все ж суттєвих змін не відбувалося. Тому й визріла необхідність влаштування для учителів курсів церковного співу.

Перші курси були організовані у 1897 році в Києві. Тоді дискутувались питання про їх доцільність чи відсутність такої. Аргументом на користь доцільності було те, що в навчальних закладах була недостатньою постановка вивчення церковного співу, а також те, що спів, як і мистецтво взагалі, потребує для свого вдосконалення не стільки знань, скільки практичних навиків, які виробляються в процесі тривалих вправ. І хоч ті, що не схвалювали проведення курсів, наголошували що за місяць чи півтора не можна набути необхідних навиків, все ж користь від курсів була. По-перше, на них не приймали не здатних до співу, а відтак здібні курсисти мали можливість тренуватися, обмінюватися досвідом та вдосконалювати практику співу, під керівництвом талановитих учителів.

Літні учительські курси були організовані Київським товариством грамотності з метою ознайомлення недостатньо підготовлених учителів початкових народних училищ і церковнопарафіяльних шкіл із старовинним церковним співом, з методами його вивчення та влаштування хорів. Вони діяли з 10 червня до 1 серпня 1887 року за програмою, що була затверджена міністром народної освіти 3 жовтня 1886 року [10, с. 22]. Тоді на курсах навчалось 50 учителів.

У 1888 році, завдячуючи матеріальній підтримці Св. Синоду, на курси було запрошено 85 осіб, в т.ч. 33 особи з відомства міністерства народної

освіти, 34 учителі та 18 учительок церковнопарафіяльних шкіл, тобто 52 особи з духовного відомства. Перед зарахуванням на курси усі бажаючі пройшли перевірку вокальних даних, за результатами якої було сформовано дві групи. Найздібніші склали першу групу – регентську, інші ввійшли до молодшої групи.

Керівництво курсами та нагляд за виконанням програми здійснювала спеціально створена Рада, до складу якої входили: один із членів Епархіальної Училищної Ради, член Київського Товариства Грамотності, два інспектори народних училищ і усі викладачі на курсах. Такий колегіальний орган керував навчально-виховним процесом та приймав екзамени по завершенні курсистами навчання. Для підготовки курсистів були запрошені: викладач Пензенського міського училища А. Карасьов, який мав наукові праці з методики навчання співу; учитель музики А. Шуммер; протоієрей Києво-Подільського Успенського собору П. Черняхівський; учитель Київського музичного училища А. Хіміченко та учитель Київського жіночого духовного училища Ф. Левицький. Навчальна програма між викладачами була розподілена так: учитель Карасьов викладав теорію і практику співу звичайного та хорового, учитель Левицький розучав мелодії 8-ми церковних голосів (за церковним обиходом), викладач Хіміченко забезпечував викладання загальної теорії музики і співу, учитель Шуммер викладав гру на скрипці, протоієрей Черняхівський викладав церковний устав. Крім цього, усіх курсистів навчали правильно читати церковні книги під час богослужіння.

По завершенні курсів проводились екзамени і видавались свідоцтва про успіхи в навчанні. Цей документ давав право на викладання церковного співу в початкових школах, створення церковних хорів та керівництво ними. Бідним учителям були видані кошти для повернення до місць служби, десятьом найздібнішим курсистам безкоштовно були вручені скрипки, а усі інші отримали «Збірник церковних наспівів». Зрозуміло, що повернувшись на місця служби, учителі зі знаннями методики навчання церковному співу організовували церковні хори чи навчали дітей у школах.

Таким чином, вищевикладений матеріал уможлиблює висновок про те, що у XIX – на початку XX ст. Православна церква такий важливий важіль впливу на формування християнських цінностей та світогляду загалом як церковний спів, тримала під своїм контролем, і активно використовувала. У церковнопарафіяльних школах, які можна вважати сегментом системи духовної освіти, церковний спів був самостійною навчальною дисципліною, а організація церковних хорів з учнів була показником сумлінної праці православного духовенства. Питання поліпшення організації церковного співу, методичні поради щодо його навчання, недоліки і труднощі у цій справі висвітлювались церковною пресою. А кількість церковних хорів та чисельність хористів були включені в число показників офіційної церковної статистики.

Природно, що дана наукова розвідка не охоплює усі аспекти питання про церковний спів як навчальний предмет. Вона може стати початком глибших досліджень, зокрема, таких напрямів як регіональні особливості церковного співу, історія окремих церковних хорів, персоналістичний вимір організації церковного співу в Київській та інших українських єпархіях.

Tetiana Kuznets. Church chanting in the spiritual education of Kyiv eparchy in XIX - early XX centuries

The article justifies the peculiarity of such discipline in schools of Kyiv eparchy as church chanting, which had a special importance for church life. Orthodox population highly appreciated and liked church chanting as a part of liturgical practice. So the Orthodox Church under the close supervision was holding teaching of the course in all types of schools and training of teachers, and periodically enhance of their skills through training in special courses.

Keywords: Kyiv eparchy, the Orthodox Church, clergy, spiritual formation, church chanting, parish schools.

Т. В. Кузнец. Церковное пение в системе духовного просвещения Киевской епархии XIX – начала XX века

В статье обосновывается особенность такого учебного предмета в школах Киевской епархии как церковное пение, которое имело особенную важность в церковной жизни. Православное население высоко ценило и любило церковное пение как составляющую часть богослужения, а поэтому Православная церковь внимательно контролировала и преподавание этого предмета во всех типах школ, и подготовку учительских кадров, и периодическое повышение их квалификации в системе обучения на специальных курсах.

Ключевые слова: Киевская епархия, Православная церковь, духовенство, духовное образование, церковное пение, церковно-приходские школы.

Джерела та література

1. Перерва В.С. Церковні школи в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): забутий світ / В.С. Перерва. – Біла Церква: видавець Пшонківський О.В., 2014. – Т.1. Загальна частина. – 376 с.
2. Распоряжения относительно благолепия церковного пения // Всеподдайнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1901 г. – СПб.: Синодальная тип., 1905. – 337 с.
3. Всеподдайнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1888 – 1889 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1891. – 474 с.
4. Всеподдайнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1892– 1893 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1895. – 601 с.
5. Всеподдайнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1894 – 1895 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1898. – 427 с.
6. Всеподдайнейший отчет Обер-прокурора Св. Синода К.Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1896 – 1897 годы. – СПб.: Синодальная тип., 1899. – 279 с.
7. П.К. Первые уроки по обучению церковному пению в начальной школе / П.К. // Церковно-приходская школа. – 1887. – № 4 . – С. 7 – 17.
8. По какому напеву следовало бы обучать церковному пению в наших сельских школах // Киевские епархиальные ведомости. Отдел второй. – 1863. – № 13. – С. 386 - 408.

9. Козлинский Симеон. О церковном пении в сельских приходских церквях и о мерах к улучшению его / Симеон Козлинский // Киевские епархиальные ведомости. Отдел второй. – 1894. – № 8. – С. 201 – 209.
10. Учительские курсы церковного пения в Киеве в 1888 г. // Церковно-приходская школа. – 1888. – Ноябрь. – С.22 – 31.